

Inhoud

- Berlijn: het stiefkind 7
Het grote ontwaken 16
Botsende architecten 24
De Potsdamer Platz 28
Het Stadtschloss tegen het Palast der Republik 56
West-Berlijn 75
Een wessi probeert de ziel van Berlijn te vinden 99
Berlijn: opkomst van een nieuwe metropool 105
De westerse stad tegen de (oostelijke) hoofdstad
en vice versa 114
Liefde (en seks) in Berlijn 120
Liefde in het verdeelde Berlijn 137
Liefde na de val van de Muur 143
Clubs 152
Wat is er trouwens met de Muur gebeurd? 180
The American sector is leaving you 193
Het spook van internationaal vliegveld BER 202
De erfenis van de Stasi 209
Een 'staatsvijand' wordt de baas 227
Het nieuwe racisme 240
Vietnamezen in Berlijn 248
Anetta Kahane en de Amadeu Antonio Stiftung 251
De nieuwe barbaarsheid 264
Turken in Berlijn 273
Burgemeester Heinz Buschkowsky lapt de politieke
correctheid aan zijn laars 289

Ja, je kunt het wel: de Rütli-school 300
Help, de Zwaben komen! 310
Een verlaat bezoek aan de begraafplaats 322
De man die Nefertete heeft weggegeven 327
Het Joodse leven in Berlijn 341
Voorjaar in Berlijn 360

Noten 369
Dankwoord 374
Register 376

Berlijn: het stiefkind

Het is helemaal niet zo eenvoudig om antwoord te geven op de vraag waarom Berlijn nu al geruime tijd een van de populairste steden ter wereld is. Dat komt niet door de schoonheid van de stad, want Berlijn is niet mooi; Berlijn is het stiefkind van de Europese hoofdsteden.

Wanneer je hier vanaf een dakterras rondkijkt, zie je absoluut niet zoiets als de koepels van Rome, de zinken daken van Parijs of de architectonische canyons van New York. Het uitzicht is allesbehalve spectaculair, verre van opwindend – niet eens afschuwelijk. Geen zwembad op de eenenzeventigste verdieping, geen palmentuin op duizelingwekkende hoogte, geen casino in het penthouse, hoog boven de daken, dat een bloedstollende duik vanaf het terras belooft wanneer een gokker zojuist meer heeft verspeeld dan hij kan verdragen. Voor de kijker ontvouwt zich een homogeen stadsbeeld met gebouwen van drie tot vijf verdiepingen, waarvan de rode puntdaken oorspronkelijk niet waren uitgerust met penthouses of luxueuze dakterrassen. Dertig jaar geleden, kort voor de val van de Muur, ontdekten de West-Berlijners pas dat het leven boven de kastanje- en lindebomen van de stad aanzienlijk beter was dan het leven in de schaduw ervan. Ze begonnen voorzichtig ramen en terrassen uit te zagen in de daken. Daar wonen ze nu, op bescheiden hoogte, tussen een enkel hoog hotel of een kantoorflat, waarvan de architectuur over het algemeen lijkt te zijn geïnspireerd door een schoenendoos die op zijn kant staat. In het westen verrijst het klei-

ne broertje van de Eiffeltoren, de zogeheten Funkturm (de radiomast) boven de zee van gebouwen; in het oosten glinstert de 368 meter hoge Fernsehturm (de televisiemast) aan de horizon, terwijl de middagzon een glanzend kruis in zijn stalen bol kerft – tot grote woede van de communistische bouwers ervan, die de toren hadden neergezet als bewijs van de ‘triomf van het socialisme’. Gevatte Berlijners noemden het stralende kruis ‘de wraak van de paus’. De verschijning bleek zowel hardnekkig als onverklaarbaar te zijn: ze was op geen enkele manier weg te krijgen. Ze voorspelde de toekomst: het einde van de Duitse Democratische Republiek.

De mensen die in het nieuwe stadscentrum Mitte woonden, moesten wachten tot de twee helften van Berlijn waren herenigd voor ze hun zolder konden verbouwen. Maar toen hadden ze wel het mooiste uitzicht. Zij kijken uit op diverse kenmerkende gebouwen van de metropool: de vergulde koepel van de herbouwde synagoge bij de Hackescher Markt, daarachter de Rijksdag, waarvan de grote historische lading wat minder zwaar is gemaakt door de glazen koepel die sir Norman Foster eraan heeft toegevoegd, en de gerestaureerde, door paarden getrokken triomfwagen op de Brandenburger Tor, die volledig is ontdaan van al het stof uit de Oost-Duitse periode. Nog verder weg zie je de circustent van Helmut Jahn en de torens van Renzo Piano en Hans Kollhoff verrijzen op wat ooit het opvallendste braakliggende terrein van Berlijn was: de Potsdamer Platz.

Maar tot nu toe heeft geen enkele stadsklimmer een van die nieuwe wolkenkrabbers het beklimmen waard gevonden. Er is geen Philippe Petit op het idee gekomen een kabel te spannen tussen de hoge kantoorgebouwen op de Potsdamer Platz om daarover al balancerend heen en weer te lopen. Een stad waarin een nieuw hotel van 118 meter (het Waldorf Astoria) een hoogterecord vestigt, werkt niet echt als een magneet op extreme at-

leten. Vergeleken met de skylines van Manhattan, Chicago en zelfs Frankfurt doet de pas onlangs bevolkte horizon van Berlijn nog steeds denken aan het silhouet van een provinciehoofdstad. Van bovenaf gezien mist Berlijn ook in alle andere opzichten alles wat een stad groot maakt. Er is geen financieel centrum zoals in Manhattan of Londen, geen eerbiedwaardige, eeuwenoude kathedraal als in Keulen of Parijs, geen beruchte wijk voor het nachtleven zoals in Hamburg. Zelfs de ‘Eiffeltoren’ van Berlijn – de eerdergenoemde Funkturm – is slechts een bescheiden kopie van het Parijse origineel.

Een vriend van me uit Rome, de schrijver Edoardo Albinati, heeft me verteld over zijn eerste bezoek aan Berlijn. Hij stapte in de jaren negentig op station Zoo in het voormalige West-Berlijn uit de trein en keek om zich heen. Wat hij zag, was een grauw stationsplein met wisselkantoren en snackbars, de door de oorlog verwoeste toren van de Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche, het warenhuis Bilka met zijn decoratieve gevel – die ooit gewaagd was gevonden – van diagonaal kruisende parallelle lijnen, en de bioscoop Zoo Palast, uitgedost met een geschilderd aanplakbiljet van een Amerikaanse actiefilm. Maar waar hij ook naartoe draaide, nergens was er een troostende triomfboog, koepel, torenspits of gevel te bekennen waarop zijn verwende Italiaanse blik kon rusten. Het enige bijzondere dat hem opviel, was het feit dat het plein zijn blik terugbracht bij zichzelf. Na enkele wandelingen door de stad heeft hij zijn standpunt iets bijgesteld, maar hij is zich er nooit prettig gaan voelen. Berlijn, bekende hij me met een beleefde glimlach, was verreweg de lelijkste stad die hij ooit had gezien.

Nu stromen jaarlijks echter tienduizenden Italianen naar Berlijn, die de straten van de noordelijke metropool vullen met de melodieuze klanken van hun taal. Op oudejaarsavond, wanneer het buiten behoorlijk vriest en de Berlijners liever thuis voor de televisie blijven zitten, zwermen horden

Italiaanse toeristen naar de Brandenburger Tor om het nieuwe jaar in te luiden met het beroemde Berlijnse vuurwerk – dat in Rome is verboden! En wanneer mensen uit New York, Tel Aviv of Rome vragen waar ik vandaan kom, lichten hun ogen onmiddellijk op van nieuwsgierigheid, om niet te zeggen enthousiasme, wanneer ik Berlijn noem. Zonder de geringste aarzeling vertellen ze me meteen over hun laatste of komende bezoek aan Berlijn, maar ze kunnen me niet zeggen waarom ze uitgerekend aan deze stad hun hart hebben verloren. Ze kunnen aankomen met het rituele woord ‘mooi’, maar dat geeft niet echt weer wat hen in de stad aantrekt. Noem de naam van een andere, veel mooiere Europese stad en je krijgt niet dezelfde reactie.

Als het niet om schoonheid gaat, waarom dan wel? Wanneer ik het vraag aan twintigers, ongeacht hun nationaliteit, ligt het antwoord voor de hand. Berlijn is de enige grote stad zonder een verplichte sluitingstijd, waar je voor tien tot twintig euro kunt eten en/of dronken/high kunt worden, en waar de s-Bahn je zelfs om vier uur 's ochtends naar elke club brengt die je wilt. Is dat het? Niet helemaal. De aantrekkingskracht van Berlijn lijkt ook deels te worden bepaald door het verleden van de stad, door zowel haar goede als verschrikkelijke aspecten: Berlijn, ‘de wereldmetropool van de jaren twintig’, waar de internationale bohemiens verbleven; Berlijn, ‘de hoofdstad van het Derde Rijk’, waar de gruwelijkste misdaden van de vorige eeuw werden beraamd; Berlijn, ‘de stad van de Muur’, achtentwintig jaar verdeeld voordat de twee helften eindelijk werden herenigd. Vrijwel geen enkele andere stad heeft de afgelopen honderd jaar zo'n extreme gedaanteverwisseling ondergaan.

Het is werkelijk een grote vergissing geweest dat de stadsautoriteiten hebben verzuimd een dertig meter lang stuk grensgebied – inclusief wachttorens, hondenhokken en de

met mijnen bezaaide *Todesstreifen*, de dodelijke strook grond die aan de kant van Oost-Berlijn werd beveiligd door een achtermuur, de *Hinterlandmauer* – te bewaren voor het nageslacht. De gemiddelde toerist komt per slot van rekening niet om de Berliner Philharmoniker te horen spelen of het Pergamonmuseum te bezoeken, maar wil de Muur zien. De Muur is gewoon het beroemdste monument van Berlijn!

Aan de andere kant zou het, om eerlijk te blijven tegenover de autoriteiten, onmogelijk zijn geweest om in de uitgelaten dagen na 9 november 1989 ook maar het kleinste stukje Muur te beschermen. Wekenlang stortten tienduizenden Berlijners en bezoekers van over de hele wereld zich met hamers en beitels op het monster. Wat zouden ze hebben gezegd als de politie een deel van de Muur had afgezet met de opdracht het te beschermen als historisch erfgoed? Met wat voor beelden en koppen zouden de internationale media op zo'n poging hebben gereageerd? Iets in de trant van: OOST-DUITSE GRENSTROEPEN GEVEN HET OP – MUUR NU BEWAAKT DOOR WEST-DUITSE POLITIE!

Inmiddels beseffen de directeuren in de Berlijnse toeristenbranche dat monumenten die misdaden herdenken niet tot de minste attracties van de stad behoren. Jaar in jaar uit meldt het Holocaustmonument ruim een miljoen bezoekers; in 2011 staarden 650 000 mensen naar de zojuist voltooide Gedenkstätte Berliner Mauer in de Bernauer Straße; in datzelfde jaar besloten 340 000 toeristen een bezoek te brengen aan de gedenkplaats Berlin-Hohenschönhausen, het speciale gevangeniscomplex van de Oost-Duitse geheime dienst, waar ze luisterden naar oud-gevangenen die beschreven wat ze in de gevangencellen van de Stasi en tijdens de verhoren hadden moeten doorstaan. Tegenwoordig komt de helft van de toeristen in Berlijn uit het buitenland, en dat aantal blijft jaarlijks toenemen. Er wordt al voorspeld dat de stad, met op dit

moment 25 miljoen overnachtingen, weldra Parijs kan evenaren (met 37 miljoen overnachtingen), en daardoor na Londen op de tweede plaats zou komen. Of de beroepsmensen in het toerisme het nu leuk vinden of niet, de aantrekkingskracht van de stad wordt mede bepaald door de duistere periodes uit het verleden. We mogen ons gelukkig prijzen dat de bunker van de Führer niet meer toegankelijk is, want als dat wel zo was geweest, kun je er zeker van zijn dat die tot een van de ‘toeristische attracties’ van Berlijn was gaan behoren – in elk geval na het verschijnen van de film *Der Untergang* over de laatste dagen van Hitler. Maar op de toegangen tot het complex van 2691 vierkante meter, dat het Rode Leger tevergeefs heeft geprobeerd te vernietigen, zijn gelukkig gebouwen neergezet. Tegenwoordig wordt de plek aangegeven door een onopvallende gedenkplaat met informatie, die door de stichting Berliner Unterwelten is aangebracht op 8 juni 2006, de dag voor de finale van het wereldkampioenschap voetbal.

Tot op de dag van vandaag wordt de architectuur van Berlijn nog altijd gekenmerkt door de vernietiging van het oude stadsbeeld tijdens de nasleep van twee dictaturen – hoewel én doordat er vaak opnieuw is begonnen. Maar die tekortkoming doet geen afbreuk aan de nieuwsgierigheid van bezoekers van over de hele wereld. Ze schijnen juist te worden aangetrokken door iets wat voor hun gevoel ontbreekt in mooiere steden: het rare, de eeuwige onvoltooidheid en buitenissigheid van Berlijn – en de gezelligheid die bij deze eigenschappen horen. Berlijn was ‘er voorgoed toe veroordeeld te worden en nooit te zijn’, schreef de schrijver Karl Scheffler in 1910 in zijn polemische boek *Berlin, ein Stadtschicksal*. Scheffler beschreef Berlijn als een stedelijk landschap ‘dat wordt bepaald door een fundamenteel gebrek aan een organisch ontwikkelde structuur’.

Hoewel Scheffler wellicht de genetische code van Berlijn

heeft vastgesteld, heeft hij de voordelen daarvan schromelijk onderschat. Onvolkomenheid en onvoltooidheid – om niet te zeggen lelijkheid – verschaffen een gevoel van vrijheid dat compacte schoonheid nooit kan oproepen. In een mooie, dure en perfect gerestaureerde stad voelen jonge bezoekers zich buitengesloten. Wanneer ze om zich heen kijken, is het hun duidelijk: alle ruimte is al bezet. Het stiefkind Berlijn heeft een voordeel van onschatbare waarde ten opzichte van deze favoriete steden: het geeft alle nieuwkomers het gevoel dat er nog altijd plaats voor hen is, dat ze er een carrière kunnen opbouwen. Door deze eigenaardigheid is Berlijn op dit moment de hoofdstad van creatieve mensen uit de hele wereld.

Twintig jaar geleden, vlak na de val van de Muur, heb ik voor het Duitse weekblad *Der Spiegel* een kleine serie artikelen geschreven over Berlijn en de aanstaande wederopbouw. Ik wilde uitzoeken wat planologen en architecten van plan waren met ‘mijn stad’. In die tijd was een van mijn belangrijkste bronnen de uitgever en journalist Wolf Jobst Siedler, een vooraanstaande deskundige als het om Berlijn ging. Ik herinner me dat we eens samen over de Kurfürstendamm in het voormalige West-Berlijn liepen. Bij de Lehniner Platz sloegen we de Cicerostraße in, een stille zijstraat van de Kurfürstendamm. Het woonblok daar, met golfachtige, rondlopende gevels, was in de jaren twintig gebouwd door de beroemde architect Erich Mendelsohn. ‘Het staat buiten kijf,’ merkte Siedler op, ‘dat dit een van de mooiste woonblokken in Berlijn is. Maar laten we het eens nader bekijken. Het hele blok is doods, een paradijs voor gepensioneerden, hoeveel jonge mensen er ook mogen wonen. Er zijn geen winkels, geen cafés, geen plekken voor een leven buiten de appartementen. Alleen de tennisbanen binnen het huizenblok verschaffen ruimte waar je vrij kunt ademhalen.’

Toevalligerwijs wist ik precies waar Siedler het over had. Ik

had een behoorlijk deel van mijn leven in Berlijn doorgebracht op die negen tennisbanen, omringd door hoge populieren, op nog geen vijf minuten lopen van mijn appartement. Binnen de extreme rust van Mendelsohns huizenblok weergalmden de opslagen van de tennissers als gewerschoten tijdens een burgeroorlog, wat geregeld tot klachten van omwonenden leidde. Om nog maar te zwijgen van de schrille woordenwisselingen tussen de tennissers over de vraag of een bal uit was geweest of nog net de lijn had geraakt.

‘In Berlijn zul je merken dat je vaak moet kiezen tussen de schoonheid en de gezelligheid van een plek,’ merkte Siedler op, die in zijn boeken met een nagenoeg ongeëvenaarde welsprekendheid beelden oproept van de vergeten en mishandelde schatten van Berlijn. Het komt vermoedelijk door Berlijn dat deze verklaring me meer is bijgebleven dan iets anders wat ik tijdens mijn research heb gehoord. Schoonheid en gezelligheid gaan in deze stad immers zelden hand in hand.

Maar zo is het welletjes met de speculaties en overpeinzingen. In plaats daarvan zal ik u een verhaal vertellen dat ik net heb gehoord. Mijn zoon is onlangs met twee vrienden verhuisd naar een goedkoop appartement op de bovenste verdieping van een pand in de wijk Neukölln. Tot voor kort gold Neukölln, met het hoogste werkloosheidscijfer van Berlijn (17 procent) en een overwegend islamitische bevolking, als een verloren wijk. Maar mijn zoon en zijn vrienden zetten hun geld in op Neukölln, want jonge mensen uit naburige wijken, die zich na de val van de Muur ongewild in het centrum van de stad bleken te bevinden, waar ze de huur niet meer konden opbrengen, zijn er ondertussen naartoe verhuisd, en ze hebben er kersverse internetbedrijven, nieuwe galeries en zelfs een paar restaurants voor fijnproevers geopend.

De oom van een van de vrienden van mijn zoon gaf hun

een leren driezitsbank voor hun nieuwe appartement. Ze wilden het enorme ding met alle geweld nog diezelfde dag mee naar huis nemen. Maar het was al avond en alle bedrijven die boedelbakken verhuurden, waren dicht. Dus manoeuvreerden de drie jonge mannen de bank uit het appartement van de oom naar de straat, waarna ze hem op hun hoofd naar het dichtstbijzijnde s-Bahnstation droegen, drie straten verderop. Onderweg rustten ze even uit bij een fontein op een plein door op de bank neer te ploffen, terwijl ze de begroetingen van voorbijgangers beantwoordden en zich te goed deden aan een paar flinke slokken schnaps uit de fles die ze hadden meegebracht. Niemand hield hen tegen toen ze de bank bij het station van de s-Bahn, dat geen draaihekken had, de trap op droegen naar het perron. Toen de trein arriveerde en de automatische deuren opengingen, schoven ze de bank in het rijtuig. Wonderbaarlijk genoeg paste hij precies. De drie jonge mannen gingen op hun gerieflijke zitplaatsen zitten om van de rit te genieten. Diverse passagiers moesten lachen, anderen boden aan met hen van plaats te ruilen, ten slotte barstte het hele rijtuig uit in applaus. 'Das ist Berlin!' riep een van hen, en iedereen stemde ermee in. 'Das ist Berlin!' weergalmde het door het rijtuig.

Het lastigste deel van de operatie volgde na de rit met de s-Bahn, toen de drie vrienden de bank naar hun appartement moesten dragen: een paar straten verderop en vijf trappen omhoog. Het lukte, omdat het moest lukken. Het werd hun bijna te veel toen ze het gevaarte over de smalle overlopen probeerden te loodsen, maar ze twijfelden er geen seconde aan dat hun onderneming zou slagen. Toen ze eindelijk de bovenste verdieping bereikten, zetten ze het bakbeest in hun appartement neer, schonken zich iets in uit hun goed gevulde drankkast en hieven het glas, eerst op zichzelf en toen op Berlijn, waarna ze op de bank in slaap vielen.

Het grote ontwaken

Beelden van de nacht van 9 op 10 november 1989 zijn de analen van de geschiedenis ingegaan. Voor het eerst zag de wereld Duitsers ontspannen feestvieren en dansen, en ze vierde het feest met hen mee. Hollywoods blonde Duitser, die met zijn hakken klikt en schreeuwt: ‘Tot uw orders, Obersturmbannführer!’, verdween een tijdje in de archieven. Maar in tegenstelling tot het moment van de val van de Muur is er minder bekend, gefotografeerd en geschreven over wat er in de maanden en jaren na die historische datum is gebeurd: de geleidelijke versmelting van de stad tot een geheel.

Toen de Muur openging, leek het of de stad, met name de oostelijke helft van de verdeelde stad, ontwaakte uit een lange slaap. Het verdoofde, reusachtige lichaam begon zich als bij toverslag te verroeren, haalde heel diep adem en verbrak alle ketenen van gewapend beton, prikkeldraad en ijzeren tralies die het communistische bewind had aangebracht. De doorsneden aderen en ledematen van de verdeelde stad groeiden weer verrassend snel aan elkaar. Straten in West-Berlijn liepen ineens weer door naar het oosten, al moesten ze aanvankelijk vreedzaam bestaan naast de onbekende namen van hun teruggevonden oostelijke helft. De afgesloten stations van de U- en de S-Bahn, waar de treinen achtentwintig jaar doorheen waren gedenderd zonder te stoppen, werden weer in dienst genomen. Bruggen, pleinen en gebouwen zochten en vonden hun wederhelft.

De hekken van harmonicagaas die de Oost-Duitse grens-

politie na de bouw van de muur in de kanalen had geïnstalleerd om ervoor te zorgen dat alle ondergrondse ontsnapingsroutes waren geblokkeerd, werden opgeruimd. Zelfs het water in de rivier de Spree en in de kanalen en meren leek ineens vrijer te stromen zodra de grensboeien en de bewapende politie die de boeien had bewaakt, waren verdwenen. De lucht, ja, zelfs de lucht boven Berlijn leek blauwer en minder grauw wanneer het regende. De ooit zo beroemde Berlijnse lucht, die een vindingrijke ondernemer in de jaren twintig in blikjes had verkocht, leek je na 10 november weer gemakkelijker te kunnen inademen. Dat was natuurlijk een illusie. Maar werkelijkheid en illusie gingen de daaropvolgende jaren verbazend snel in elkaar over. In de jaren tachtig had de lucht boven Berlijn werkelijk bijna Chinese vervuilingsniveaus bereikt door de Oost-Duitse fabrieken zonder filters en de Oost-Berlijnse kachels, die voornamelijk bruinkool stookten. Na de hereniging gingen de grootste vervuilers van Oost-Duitsland dicht of werden ze voorzien van filter-systemen. Ineens hing er een zweem van cocaïne in de Berlijnse lucht.

De reflexen van de inwoners hielden geen gelijke tred met de plotselinge veranderingen. Ik herinner me dat het me zelfs jaren na de val van de Muur nog moeite kostte om de nieuwe, rechtstreekse routes naar Oost-Berlijn te nemen. Het inwendige kompas dat ik had ontwikkeld toen de stad verdeeld was, leidde mij en mijn auto automatisch via omwegen naar de grensovergangen die ik ten tijde van de Muur had gebruikt. Tot mijn frustratie merkte ik dat ik telkens weer de oude omwegen volgde. Het leek bijzonder moeilijk voor me om regelrecht van west naar oost te rijden.

Wat mijn stompzinnige reflexen betreft, voelde ik me eindelijk pas begrepen toen ik toevallig een televisiefilm op de Beierse zender zag. De film toonde het verbijsterende gedrag

van herten bij de Beiers-Tsjechische grens. Ik zag dat bokken en hinden in de jaren negentig nog altijd instinctief bleven staan en rechtsomkeert maakten wanneer ze bij de grens kwamen, hoewel het prikkeldraad al tijden geleden was opgeruimd. Het vreemdste was, volgens het commentaar bij de film, dat zelfs jonge dieren die nooit op dit hek gestuit waren, hetzelfde gedrag vertoonden als hun ouders. De verteller vroeg zich af of zulke aangeleerde reflexen van generatie op generatie worden doorgegeven. Was het mogelijk dat de ervaringen van de ouders bij de grens ook de volgende generatie en misschien zelfs die daarna zouden blijven beïnvloeden?

Berlijn is vaak vergeleken met New York – Berlijners waaronder de vergelijking, de New Yorkers vinden het een tikje aanmatigend. Het is duidelijk dat de vergelijking alleen kan slaan op de energie van de twee steden, niet op hun uiterlijke verschijning. Er is nog een andere Amerikaanse stad die veel gemeen heeft met Berlijn, hoewel die vergelijking niet zo vleiend is als die met New York. Dat was ineens opvallend duidelijk voor de bezoekers van de fototentoonstelling *The Ruins of Detroit*, die in het voorjaar van 2012 in Berlijn te zien was. Op reusachtig vergrote afdrukken van foto's van de Franse kunstfotografen Romain Meffre en Yves Marchand waren de vervallen kenmerkende gebouwen van de stad Detroit te zien: de sjofele hoofdwachtkamer van het Michigan Central Station, de weelderige zaal van het United Artists Theatre, mede door Charlie Chaplin opgericht, de verlaten fabriekswerkplaats van een bedrijf dat ooit autocasco's had gemaakt voor de automobielandustrie van Detroit, het schitterende interieur van het National Theatre, waar alleen nog pornofilms werden vertoond toen het ten slotte in de jaren zeventig definitief zijn deuren sloot. In het stof en het puin van die bouwvallige ruimtes bespeurde en voelde je de dromen en machts-honger van de mensen die Detroit hadden gebouwd, maar

ook het zweet en de verlangens van de duizenden en duizenden mensen die er hadden gewerkt. Alleen de prachtig ontworpen gewelfde plafonds met hun fleurig gekleurde arabesken hadden het verval weerstaan. De foto's toonden een stad – een product van het industriële tijdperk en ooit een toonbeeld van de pracht en macht van de Verenigde Staten – die in een mummie aan het veranderen was. Steden, verkondigden de afbeeldingen, zijn veel kwetsbaarder en tijdelijker van aard dan mensen. In het tijdsbestek van één enkel mensenleven kunnen ze onherkenbaar veranderen – en op de koop toe meer dan één keer. In de loop van mijn jaren in Berlijn ben ik getuige geweest van twee of drie versies van de stad, en het kost me moeite om me het 'oorspronkelijke' Berlijn te herinneren waarin ik ruim een halve eeuw geleden vanuit het westen met de trein ben aangekomen.

Maar de poëtische schoonheid van deze foto's van Detroit kwam pas goed tot haar recht door de ruimte waarin de tentoonstelling was ingericht. Dat was een bakstenen gebouw op de Gleisdreieck (een stuk grond tussen drie verhoogde spoorbanen), het eerste Kühlhaus van Berlijn, waar ruim honderd jaar lang vlees, fruit en groenten waren opgeslagen. De bedrijven die hun goederen daar hadden bewaard, waren in de jaren zeventig van de vorige eeuw verhuisd en hadden het gebouw aan zijn lot overgelaten. De nieuwe bedrijfsleiders, cultureel directeur Jochen Hahn en algemeen directeur Cornelia Albrecht, hadden investeerders gevonden die hun plan steunden om het Kühlhaus te veranderen in een soort eerste ontmoetingspunt voor de opkomende Berlijnse scene: een lounge beneden, een galerie en danszaal in het midden en een theater boven. Om dit te realiseren hadden ze diverse verdiepingen weggebroken in het enorme gebouw, dat vroeger was onderverdeeld in talloze koeleenheden ter grootte van een kamer, waarbij muren en plafonds waren gesloopt tot licht,

lucht, hoogte en breedte zegevierden. In de gigantische hal die door deze renovatie was ontstaan, hing nu de gefotografeerde zwanenzang van het oude Detroit. Het was een passende locatie voor de tentoonstelling: midden in de stad Berlijn, die net was ontwaakt uit haar ijstijd, waren de ruïnes van een Amerikaanse pioniersstad te bezichtigen. Meer en meer jonge mensen verdrongen zich in het Kühlhaus, waar tot voor kort niemand ooit van had gehoord. Een dj nam het over, bestookte het publiek en de foto's met geluid. Het duurde niet lang voor de mensen begonnen te dansen, hun wil om te leven demonstreerden te midden van die melancholieke beelden van Berlijns tweelingstad Detroit.

Beneden, weer buiten, was het er ineens: het Berlijn dat ik me herinnerde. Tegenover het Kühlhaus sneed de naam van een nieuw hotel, het Mercure, in fel neonlicht door het donker. De westgevel was een raamloze brandmuur, die volledig was bedekt met graffiti. Er waren typische graffiti-thema's uit de jaren tachtig te zien: een 'natuurkind' met blote borsten midden in de jungle, met op de achtergrond de skyline van een grote stad en boven dat alles een reusachtige afbeelding van Karl Marx. Aan de voet van de brandmuur strekte zich een smerige parkeerplaats uit, die aan de andere kant grensde aan een volgende brandmuur. Op het verhoogde spoor links gleed een trein van de s-Bahn voorbij. In de nauw begrensde driehoek boven me – tussen de verhoogde sporen, het Hotel Mercure en het Kühlhaus – kon ik twee eindeloos verre, fletse sterren onderscheiden aan de nachtelijke januarihemel. Ik had altijd het idee dat de sterren boven Berlijn miljarden mijlen verder weg stonden dan die boven andere steden. En nooit zo ver als in januari.

Het Kühlhaus is een van die nieuwe kenmerkende gelegenheden die jonge mensen vanuit de hele wereld naar Berlijn toe trekken. Het treedt niet in de voetsporen van de toeristische

attracties die in de reisgidsen staan: het Museuminsel, de Berliner Philharmoniker, de Brandenburger Tor. En het neemt evenmin een voorbeeld aan de nu weer glinsterende uitgaanscentra van de Friedrichstraße en de Potsdamer Platz. Als het om prachtige boulevards gaat, hebben alle grote Europese steden iets dergelijks – of iets beters – te bieden. Het typische van Berlijn zijn de pakhuizen en de vervallen fabrieksterreinen waaruit de stad zich weer herschept. Eén ding staat vast: de afgelopen vijftien jaar hebben enkele van de beste architecten ter wereld in Berlijn gebouwd en soms – maar niet altijd – iets heel moois neergezet. Maar die gebouwen hebben niet echt iets te maken met de nieuwe dynamiek van Berlijn, met de gescheiden ziel van de stad. Tot het cultureel erfgoed van Berlijn behoren oude gashouders en watertorens, leegstaande ziekenhuizen, ongebruikte vliegvelden, voormalige havens, verlaten stations, oude bewakingsfaciliteiten van de CIA en Stasigevangissen, muffe bunker- en tunnelcomplexen van twee dictaturen en allerlei soorten pakhuizen. Daar vestigt het nieuwe leven zich. En nu, net als altijd, bestaat het niet te vervalsen watermerk van de stad uit tien meter hoge, raamloze brandmuren, trottoirs met scheve kinderkopjes, overwoekerde rails, ongebruikte, torenhoge meervoudige schoorstenen waarop 's nachts rode waarschuwingslichtjes knipperen voor de vliegtuigen en smalle binnenplaatsen met een enkele kastanjeboom. Nee, Berlijn wil geen echte hoofdstad zijn en zal dat voorlopig ook niet worden. En daarom is Berlijn misschien zo populair.

Maar hoe lang nog? Internationale investeerders, die besluiten nemen op grond van helikoptervluchten of Google Maps en Street View, hebben al lang geleden de nieuwe schuilplaatsen en paleizen van de creatieve scene ontdekt en toegevoegd aan hun portfolio's met wat ze nog willen hebben. Het lijkt onvermijdelijk: over tien à vijftien jaar zal Ber-

lijven even duur zijn als New York of Londen. Bankiers en bazen van hedgefondsen zullen verhuizen naar de gashouders, koel- en watertorens en pakhuizen die de pioniers van het nieuwe Berlijn bewoonbaar hebben gemaakt met behulp van gestolen planken en balken, gebruikte verbindingstukken van de waterleiding en deurkrukken, weggegooide radiatoren en afgetapte elektriciteitsmeters. De nieuwe eigenaren zullen de verlaten lofts opknappen en voorzien van marmere baden, kluizen, elektronisch bestuurd keukens, particuliere sportruimtes en zwembaden, en ze zullen een heliplat laten aanleggen op het dak. Dan zal Berlijn precies even vornaam, duur en saai worden als de meeste hoofdsteden in het Westen tegenwoordig zijn. De burgemeesters van Berlijn zullen deze ontwikkeling geen strobreed in de weg leggen, want ze zullen net als hun collega's in Manhattan en Londen worden verblind door de belofte van hoge belastinginkomsten. Op dit moment is Berlijn volgens de insiders nog steeds de plek waar je als kunstenaar moet zijn. Ze komen hier uit de hele wereld naartoe, uit Manhattan, San Francisco en Los Angeles, Hongkong, Tokio en Seoul. Maar zodra alleen bankiers, beurshandelaren en de internationale jetset zich appartementen en lofts in een stad kunnen veroorloven, trekken de creatieve figuren weg. Mijn vermoeden waar de massale uittocht uit Berlijn over tien tot vijftien jaar naartoe zal gaan? Sarajevo en Boekarest.

Volgens de enige grote stadskrant van Berlijn, *Der Tagespiegel*, dartelen er op dit moment ongeveer 21 000 kunstenaars door de stad – volgens mij een te lage schatting. De helft geeft toe kunstenaar ‘van beroep’ te zijn. Maar wat betekent dat ‘van beroep’ in dit geval precies? Het betekent dat de ondervraagde kunstenaars voornamelijk hun uitverkoren kunstzinnige bezigheden uitoefenen. Maar kunnen ze ook echt leven van het inkomen dat hun dat oplevert? Elke enig-

zins nieuwsgierige Berlijner kent een paar kunstenaars, maar weinig Berlijners kennen iemand die van zijn werk kan leven. Desondanks blijven ze binnenstromen. In het voetspoor van die kunstenaars trekken ook galeriehouders en verzamelaars naar de stad. Ze zijn al een tijdje niet meer uitsluitend gericht op het Scheunenviertel rondom de Hackescher Markt of op Prenzlauer Berg, waar na de val van de Muur de eerste nieuwe galeries verschenen. Ze hebben in Berlijn nieuwe, snel veranderende wijken laten ontstaan: in de buurt van Checkpoint Charlie, rond de Jannowitzbrücke, onlangs zelfs in de oude uitgaanswijk van West-Berlijn, de Potsdamer Straße. Met vierhonderd adressen gaat Berlijn nu prat op meer galeries dan enige andere Europese stad. Maar met de geschatte inkomsten van ongeveer 200 miljoen euro (in 2010) kan de stad zich niet meten met een van de grote kunstcentra in Europa. Ondertussen schieten de huren omhoog; de afgelopen vijf jaar zijn er in Berlijn 100 000 huishoudens bij gekomen, en de stad zal blijven groeien. Net als de Turken die al jarenlang in Kreuzberg wonen, worden veel onlangs gearriveerde kunstenaars al gedwongen naar de gebieden te trekken die meer aan de rand van de stad liggen.